

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 2, No.66, Summer 2025

Received: 15/07/2025 Accepted: 06/09/2025

The Importance of Armenian Sources in Understanding the History of the Khwarazmian Dynasty: A Case Study of the “Battle of Garni”

Abolhasan Fayaz Anoush

Assistant professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Haik Sarian *

Ph.D. student of History (Iran of the Islamic Period), Department of History, Faculty of Literature and Humanities,
University of Isfahan, Isfahan, Iran
haiksarian@gmail.com

Abstract

Exploration of the history of the Khwarazmian dynasty and analysis of Sultan Jalal al-Din Khwarazmshah's conquests in the Caucasus cannot provide a comprehensive and accurate understanding of this pivotal historical period without considering contemporary Armenian sources. The Battle of Garni—a decisive confrontation between the allied Armenian and Georgian forces and Sultan Jalal al-Din's army—stands out as one of the most significant political and military events leading up to the fall of Tbilisi. This event received considerable attention from 13th-century Armenian historians, such as Kirakos of Gandzak, Stepanos Orbelian, and Vardan Areveltsi. By employing a descriptive and analytical approach, this study examined the course of the battle while drawing on Armenian, Iranian, and Georgian sources for a comparative assessment of these accounts. The findings revealed that Armenian sources with remarkable accuracy and detail not only recounted the sequence and outcome of the battle, but also elucidated the reasons behind Jalal al-Din's victory, the factors that led to the defeat of the Armenian-Georgian coalition and the broader political and military dimensions of the conflict. Additionally, these sources provided precise, albeit occasionally divergent, accounts of Sultan Jalal al-Din's death—insights that helped clarify ambiguities present in Persian-Islamic narratives and illuminate the complexities of this era. This research underscored the importance of integrating non-Iranian sources—particularly Armenian works—for a more accurate and reliable understanding of the transformations within the Khwarazmian state and the Caucasus. Furthermore, it emphasized the necessity of a comparative approach using all available sources.

Keywords: Caucasus, Sultan Jalal al-Din, Battle of Garni, Persian Sources, Armenian Sources.

Introduction

* Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/jhr.2025.145938.2813

The early 7th century AH / 13th century CE was one of the most tumultuous periods in Iran's history. The Mongol invasions, the political collapse of the Khwarazmian state, and the disintegration of established authority created a chaotic environment where the pursuit of power and survival strategies were constant concerns. Sultan Jalal al-Din Mangburni, the last ruler of the Khwarazmian dynasty, sought to restore his lost kingdom by seizing every available opportunity. He initially fought the Mongols in Khorasan and eastern Iran; however, under increasing pressure from the enemy, he withdrew to India. His return from India marked the beginning of a new phase characterized by a campaign into the Caucasus to confront the threat posed by the allied Christian Armenian and Georgian forces. The climax of this expedition was the Battle of Garni in 622 AH / 1225 CE, which ultimately led to the capture of Dvin and, subsequently, Tbilisi.

Although this battle represented a turning point in the regional balance of power, Persian-Islamic sources provided only brief and general accounts, primarily focusing on the fall of Tbilisi or Jalal al-Din's conquests in broader terms. In contrast, Armenian historians, such as Kirakos of Gandzak, Stepanos Orbelian, and Vardan Areveltsi, offered detailed narratives that included battlefield formations, troop numbers, tactical decisions, and the broader socio-political consequences of the event. This level of detail not only filled the gaps left by Persian sources, but also clarified ambiguous or conflicting elements in their narratives, such as the precise circumstances surrounding Jalal al-Din's death.

Materials & Methods

This research employed a descriptive-analytical method, drawing on an extensive review of library and archival materials. Persian-Islamic works, including those by Nasawi, Ibn al-Athir, and Eghbal Ashtiyani, provided valuable insights from the Islamic perspective. In contrast, Armenian chronicles by Kirakos of Gandzak, Stepanos Orbelian, and Vardan Areveltsi offered complementary and often more detailed accounts. Additionally, Georgian historical records were consulted to enhance the analysis. The comparative approach involved examining the political and military contexts, contrasting accounts of battlefield tactics, identifying key factors that contributed to victory or defeat and assessing the consequences for both the Caucasus and the Khwarazmian realm. By synthesizing these diverse narratives, the study aimed to construct a more nuanced understanding of the events surrounding the Battle of Garni and their broader implications for the region.

Research Findings

The findings indicated that the roots of the Battle of Garni could be traced to long-standing tensions between the Khwarazmian sultan and the Georgian monarchy. Queen Rusudan's refusal to ally with Jalal al-Din against the Mongol threat coupled with reports of the persecution of Muslims in Georgian-controlled territories compelled the sultan to initiate his campaign into the Caucasus. The Armenian-Georgian alliance led by Ivane Zakarian and supported by figures, such as Bahram the Georgian, was plagued by internal distrust, particularly following allegations that the Georgians intended to impose religious conversions on Armenians in the event of victory. Jalal al-Din's success could be attributed to his strategic division of forces, effective use of elevated terrain, and recruitment of Kipchaks to bolster his ranks. Conversely, the coalition's defeat resulted from poor cohesion, rivalries within the command structure, and a lack of mutual support during combat operations. The victory at Garni set the stage for the capture of Dvin and, subsequently, Tbilisi, where Jalal al-Din ordered mass executions that were vividly documented in Armenian and Georgian accounts. While these actions secured temporary dominance, they alienated local populations and undermined potential alliances against the Mongols.

Discussion of Results & Conclusion

This study underscored the crucial role that Armenian sources played in reconstructing the events surrounding the Battle of Garni. Their relatively neutral tone and meticulous attention to detail provided valuable insights into military formations, command decisions, morale, and the aftermath—elements often lacking in Persian narratives. This emphasized the necessity of a multi-sourced historical approach that integrated diverse perspectives to create a fuller and more accurate picture. Although Jalal al-Din achieved a clear military victory, his failure to capitalize on this moment to forge a lasting anti-Mongol coalition coupled with his harsh treatment

of the conquered populations ensured that his triumph was short-lived. The rapid collapse of the Khwarazmian state shortly thereafter served as a poignant reminder of the fragility of political authority during this tumultuous period. The analysis of the Battle of Garni revealed not only the specific military tactics employed by both sides, but also the broader political implications of the conflict. It served as a case study for understanding how alliances were formed and dissolved, how power was contested, and how the legacies of these struggles influenced subsequent historical developments in the region. The works of Armenian historians provided a counter-narrative to traditional Islamic accounts, highlighting the importance of regional perspectives in comprehending historical events. This research advocated for comparative historical analysis and emphasized the inclusion of diverse sources to achieve a more nuanced understanding of the past. In conclusion, the Battle of Garni represented a pivotal moment in the history of the Khwarazmian dynasty and the Caucasus. By integrating Armenian, Persian, and Georgian sources, this study contributed to a richer understanding of the complexities of the era and underscored the significance of multi-faceted historical inquiry. The lessons derived from this analysis remain relevant for contemporary discussions regarding the nature of power, conflict, and alliance-building in multi-ethnic regions.

اهمیت منابع ارمنی در شناخت تاریخ خوارزمشاهی؛ مطالعه موردی «نبرد گارنی»

ابولحسن فیاض انوش^{ID}، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

a.fayyaz@ltr.ui.ac.ir

هایک ساریان^{ID*}، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

haiksarian@gmail.com

چکیده

مطالعه تاریخ خوارزمشاهیان و واکاوی فتوحات سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه در قفقاز، بدون بهره‌گیری از منابع ارمنی هم‌عصر، تصویری جامع و دقیق از رخداد‌های این دوران مهم تاریخی را به دست نمی‌دهد. نبرد گارنی -برخورد سرنوشت‌ساز میان نیروهای متحد ارمنی - گرجی و سپاه سلطان جلال‌الدین- از جمله حوادث مهم سیاسی، نظامی پیش‌از سقوط تغلیس است که بازتابی ویژه در آثار مورخان ارمنی سده سیزدهم میلادی/هفتم هجری، به‌ویژه گیراگوس گنجه‌ای، استپانوس اوربلیان و وارطان آرولتسی دارد. پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی، تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای منابع ارمنی، ایرانی و گرجی، ضمن بررسی این نبرد و سنجش تطبیقی میان این منابع، تلاش می‌کند امکان درک عمیق‌تری از رویدادهای آن دوران و نیز سرانجام سلطان جلال‌الدین را فراهم کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد منابع ارمنی با دقت و جزئیات، نه تنها روند و فرجام نبرد، بلکه دلایل پیروزی سلطان جلال‌الدین و عوامل شکست نیروهای متحد ارمنی - گرجی و ابعاد سیاسی و نظامی مسئله را تبیین کرده‌اند؛ منابع ارمنی همچنین با پرداختن به نحوه جزئیات و اختلافات درباره مرگ سلطان جلال‌الدین، به رفع ابهام‌های موجود در منابع ایرانی، اسلامی کمک می‌کنند و نقاط تاریک تاریخ این عصر را روشن می‌سازد. این پژوهش اهمیت منابع غیرایرانی، به‌ویژه ارمنی را برای فهم دقیق‌تر و معتبرتر تحولات خوارزمشاهیان و قفقاز برجسته می‌سازد و ضرورت بهره‌گیری تطبیقی از همه منابع را یادآور می‌شود.

واژه‌های کلیدی: قفقاز، سلطان جلال‌الدین، نبرد گارنی، منابع ایرانی، منابع ارمنی.

مقدمه

در آغاز قرن سیزدهم میلادی/هفتم هجری، یکی از سرنوشت‌سازترین دوران‌های تاریخی برای مردم ایران رقم خورد و سبب تحولی شگرف در همه ابعاد سیاسی و اجتماعی کشور شد. در آن دوران، با ورود مغولان به فلات ایران، حکومت خوارزمشاهیان (۴۶۹—۶۲۷ق/۱۰۷۷—۱۲۳۰م) دچار فروپاشی شد. سلطان محمد خوارزمشاه (۵۹۶—۶۱۷ق/۱۱۹۹—۱۲۲۰م)، آخرین فرمانروای این سلسله پیش از هجوم مغولان، در روزهای پایانی عمر خود، فرزندش جلال‌الدین منکبرنی (۶۱۷—۶۲۸ق/۱۲۲۰—۱۲۳۱م) را به جانشینی برگزید. جلال‌الدین در تلاش برای بازسازی کشور و مقابله با دست‌درازی‌های مغولان، طی جنگ‌های فراوان موفق به حفظ بخشی از حکومت ایرانیان شد؛ اما فشار مداوم مغول‌ها او را ناچار به عقب‌نشینی به هند کرد. بعد از بازگشت به ایران، جلال‌الدین برای مقابله با نیروهای متحد مسیحی، یعنی ارمنی — گرجی به قفقاز لشکرکشی کرد و با پیروزی در نبرد تاریخی «گارنی»^۱ توانست تفلیس و سایر مناطق تحت سلطه گرجیان را فتح کند؛ با این حال، خشونت‌های او در این فتح و ناموفق بودن در مقابله با مغول‌ها سرانجام به سقوط حکومتش انجامید.

نکته درخور توجه درباره «نبرد گارنی» این است که منابع ایرانی و اسلامی به جزئیات این نبرد کمتر پرداخته‌اند و به جای آن توجه خود را بر فتح تفلیس، به عنوان نتیجه این جنگ، معطوف کرده‌اند. از سوی دیگر، منابع ارمنی که در آن زمان، قربانی اصلی این جنگ و خسارت‌های ناشی از آن بودند، نه تنها به «نبرد گارنی»، بلکه به وضعیت پیش و پس از آن

اشاره‌های مفصلی داشته‌اند. این منابع که به دلیل هم‌زمانی با رویدادها و همچنین با نگاه کمتر مذهبی نوشته شده‌اند، نقش کلیدی در ارائه تصویری دقیق از فتوحات جلال‌الدین و جزئیات نبرد گارنی ایفا می‌کنند. دلیل این موضوع تا حد بسیاری به جایگاه جغرافیایی گارنی (در نزدیکی شهر دوین در ارمنستان) و تمرکز نگاه ایرانیان بر فتوحات کلان‌شهری چون تفلیس بازمی‌گردد. مورخان ایرانی همچون نسوی، ابن‌اثیر و دیگران، اغلب نام دوین را به جای «گارنی» گزارش کرده‌اند؛ چون گارنی از توابع دوین محسوب می‌شد. آنان همچنین از گزارش جزئیات صحنه واقعی نبرد و تاکتیک نظامی جلال‌الدین در جنگ صرف‌نظر کرده‌اند (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۸۹؛ ابن‌اثیر، بی‌تا، ج. ۲۴۹/۳۲؛ مشکوتی، ۱۳۴۳، ص. ۱۵۸). در مقابل، مورخان ارمنی، مانند گیراگوس گنجه‌ای (Giragos Gandzakesi)، استپانوس اوربلیان (Stepanos Orbelian) و کشیش وارطان یا وارطان آرولتسی (Vartan Arevelsi) که شاهد مستقیم خسارت‌های آن جنگ بوده‌اند، اطلاعات ارزشمندی درباره راهبرد جنگی، ترکیب نیروها، و حتی پیامدهای اجتماعی این نبرد ارائه داده‌اند. نزدیک بودن این مورخان به این رویداد از لحاظ زمانی و مکانی، روایتی دقیق‌تر و جزئی‌تر از نبرد گارنی و پیامدهای آن بر منطقه قفقاز فراهم کرده است. منابع ارمنی همچنین درباره نحوه کشته شدن سلطان جلال‌الدین، که در میان منابع اسلامی اختلاف نظر وجود دارد — برخی کشته شدن او را به دست کردها و برخی دیگر به دست مغولان گزارش کرده‌اند — مغولان را عامل کشته شدن سلطان معرفی کرده‌اند.

۱. Garni. منطقه‌ای در نزدیکی ایروان پایتخت ارمنستان. در آن دوران گارنی از توابع شهر دوین محسوب می‌شد.

یکی دیگر از مسائل مهم در بررسی پیروزی‌های سلطان جلال‌الدین در قفقاز، چرایی تبدیل نشدن او به قدرت بلامنازع در برابر مغولان است؛ موضوعی که باوجود موفقیت‌های آغازین، همچون نبرد گارنی و فتح تغلیس، در نهایت محقق نشد. به نظر می‌رسد این ناکامی، افزون‌بر عوامل نظامی و سیاسی، تا حد فراوانی تحت‌تأثیر رویدادهایی همچون نوع رفتار سلطان جلال‌الدین با ساکنان قفقاز قرار داشته است؛ رفتاری که پیامدهای چشمگیری بر جایگاه و ثبات حکومت او بر جای گذاشت.

ازجمله منابع ارزشمند درباره فتوحات سلطان جلال‌الدین در قفقاز، آثار متعلق به مورخان ارمنی قرن سیزدهم میلادی/هفتم هجری هستند که اطلاعات مهمی درباره این وقایع ارائه می‌دهند. ارمنستان به‌عنوان یکی از کشورهای همسایه ایران، همواره ارتباطی ناگسستنی با ایران داشته است. این ارتباط به‌ویژه در برخی دوره‌های تاریخی که ارمنستان به‌عنوان یکی از ساتراپ‌نشین‌های ایران محسوب می‌شد، نمود بیشتری یافته است؛ به همین دلیل، ساختار سیاسی ارمنستان متأثر از سیاست کلی ایران شکل گرفته است. گزارش‌های مورخان ارمنی به دو دلیل اهمیت فراوانی دارد: اول اینکه، مورخانی مانند گیراگوس گنجه‌ای، استپانوس اوربلیان و وارطان آرولتسی، به‌عنوان شاهدان عینی رویدادهای نبرد گارنی بودند و پیامدهای آن را با جزئیات دقیق ثبت کرده‌اند و دوم اینکه، نگاه متفاوت و تا حدی بی‌طرف به موضوعات مذهبی داشتند.

این ویژگی‌ها موجب شده است که پژوهشگران تاریخ بتوانند از گزارش‌های مورخان ارمنی به‌عنوان منابعی دست‌اول و مطمئن استفاده کنند، به‌ویژه در مواقعی که اطلاعات منابع ایرانی و اسلامی محدود یا دارای اختلاف است.

پژوهش حاضر، با رویکرد توصیفی — تحلیلی و اتکا به منابع ارمنی، ایرانی و نیز منابع گرجی، به‌دنبال تحلیل نبرد گارنی و دلایل واقعی پیروزی سلطان جلال‌الدین است. این نبرد با نقش راهبرد نظامی جلال‌الدین و ضعف روانی نیروهای متحد ارمنی - گرجی، سرنوشت سیاسی و اجتماعی قفقاز را تحت‌تأثیر قرار داد. منابع ارمنی می‌توانند تکمیل‌کننده گزارش‌های منابع ایرانی باشند و به درک بهتر این واقعه کمک کنند.

پیشینه تحقیق

درباره سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه، پژوهشگران صاحب‌نامی همچون اقبال، اسپولر (Spuler)، بویل (Boyle) و دیگران به‌طور مفصل به بررسی تاریخ خوارزمشاهیان و دوران هم‌زمانی آنان با مغولان پرداخته‌اند. این مورخان تاریخ این دودمان را از ابتدا تا کشته شدن سلطان جلال‌الدین - آخرین پادشاه خوارزمشاهی - با جزئیات بررسی کرده‌اند؛ اما نبرد گارنی، که کانون پژوهش حاضر است، تنها به‌صورت گذرا و حاشیه‌ای در پژوهش‌های آنان مطرح شده و به‌عنوان موضوع اصلی به آن توجه نکرده‌اند؛ ازاین‌رو، آثار آنان باوجود جامعیت تاریخی، ارتباط مستقیمی با مسئله اصلی این مقاله ندارند.

در میان پژوهش‌های معاصر فارسی، مقاله «سرانجام جلال‌الدین خوارزمشاه» نوشته فرخی (۱۳۹۶)، به بررسی دیدگاه‌های متفاوت درباره پایان زندگی جلال‌الدین مبتنی بر روایت‌های مختلف، به‌ویژه روایت نسوی در سیرت جلال‌الدین منکبرنی (۱۳۸۴) پرداخته است؛ باین‌حال، تمرکز این پژوهش نیز بر سرانجام سلطان است و به نبرد گارنی نمی‌پردازد. همچنین، خدایار و سالاروند (۱۴۰۳) در مقاله خود با عنوان «مقایسه تحلیلی چگونگی روایت

زندگی جلال‌الدین خوارزمشاه در متون تاریخ‌نگارانه و ادبی (بازنمایی روایت نبرد سند، ۶۱۸ قمری)، شخصیت جلال‌الدین از سه منظرِ قهرمان تاریخی، رمانسی و معمولی بررسی شده، اما موضوع نبرد گارنی مستقیماً تحلیل نشده است.

ازسوی دیگر، مورخان ارمنی قرن سیزدهم میلادی/هفتم هجری مانند گیراگوس گنجه‌ای (وفات ۱۲۷۰م)، استپانوس اوریلیان (وفات ۱۳۰۳م) و وارطان آرولتسی (وفات ۱۲۷۱م) نیز اطلاعات ارزشمندی درباره فتوحات جلال‌الدین در قفقاز ارائه داده‌اند. باوجود اهمیت اطلاعات این منابع، پژوهشی اختصاصی و جامع درباره نبرد گارنی در میان آثار آنان وجود ندارد. تنها پژوهش مستقل در این زمینه، پژوهش هایراپت مارگاریان^۱ با عنوان «درباره تاریخ نبرد گارنی» (Գարնիի ճակատամարտի պատմության շուրջ) (2016) در ارمنستان است که محتوای این پژوهش بررسی تطبیقی زمان و تاریخ دقیق وقوع جنگ از منابع مختلف است، همچنین دلایل شکست نیروهای ارمنی – گرجی را نیز بررسی کرده است. این پژوهش، موضوع اصلی، یعنی جنگ و حوادث پیرامون آن و همچنین سرگذشت و پیامدهای اقدامات جلال‌الدین را توصیف و تحلیل نکرده است. همچنین پژوهش جابا ساموشیا (Jaba Samushia, 2011)، مورخ گرجی، با عنوان *Battles of Garnisi* عمدتاً عوامل وقوع جنگ را از دیدگاه منابع گرجی منعکس نموده و تحلیل بی‌طرفانه‌ای از منابع گرجی ارائه نمی‌دهد.

آنچه پژوهش حاضر را از پژوهش‌های پیشین متمایز می‌کند، تمرکز اختصاصی بر نبرد گارنی و تحلیل جامع این واقعه براساس طیف وسیعی از منابع فارسی، ارمنی و گرجی است. برخلاف پژوهش‌های

گذشته که یا به نبرد گارنی اشاره‌ای سطحی داشته‌اند یا تنها بر ابعاد خاصی تمرکز کرده‌اند، این پژوهش می‌کوشد ابعاد تاریخی، سیاسی و نظامی نبرد را واکاوی کند و سهم و تأثیر جلال‌الدین را با رویکردی تحلیلی و تطبیقی بازنمایی کند و اختلاف موجود در پژوهش‌های قبلی را تا حد ممکن برطرف کند.

دوران اوج سلطان جلال‌الدین قبل از تهاجم به قفقاز
زمانی که سلطان محمد خوارزمشاه از سپاهیان مغول به جزیره آبسکون پناه برد و آخرین لحظات عمر خود را سپری می‌کرد، برخلاف تصمیم قبلی مبنی بر ولایتعهدی قطب‌الدین ازغ شاه، سلطان جلال‌الدین را جانشین سلطنت خوارزمشاه معرفی و دو برادر دیگر را به اطاعت و بیعت از او امر کرد (اقبال آشتیانی، ۱۳۶۴، ص. ۴۴). سلطان جلال‌الدین امور را سروسامان داد و لشکریانش را متحد کرد و در حوالی نیشابور بعد از یک سلسله زدوخوردهایی با مغولان به علت کمبود ادوات نظامی در اوایل سال ۶۱۸ق به طرف غزنه حرکت کرد. این ایام با مراجعت امین‌الملک، والی هرات، با نه‌هزار نفر از همراهان برای حرکت به طرف سیستان مقارن شد که امین‌الملک از تصمیم خود صرف‌نظر کرد و برای دفع مغولان به سپاه جلال‌الدین پیوست که به محاصره قندهار مشغول بودند. جلال‌الدین توانست به اهتمام لشکریان امین‌الملک شکست سختی بر مغولان وارد کند. جلال‌الدین در این جنگ جز اندکی که نزد چنگیز فراری شدند، همه را از دم تیغ گذرانید و خود مظفر به غزنه وارد شد (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۹۲—۹۳). در دورانی که لشکریان چنگیز در ماوراءالنهر و خراسان تاخت‌وتاز می‌کردند و شهرهای سرزمین‌های اسلامی را مسخر می‌نمودند، سلطان جلال‌الدین که پدرش،

¹ Hairapet Margaryan ()

سلطان محمد، نیز به رشادت و مردانگی او ایمان داشت، برای به اهتزاز درآوردن قدرت ازدست‌رفته ایرانیان به اتحاد میان اقوام ترک، غوری، افغانی، خلیج و قرلوق اقدام و با مغولان مقابله کرد. اوج پیروزی‌های سلطان جلال‌الدین در جنگ پروان (۱۲۲۱/۱۶۱۸م) رخ داد که توانست مغولان را شکست داده و مغلوب سازد (سراج، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۸). بعد از آن به دلیل اختلافات پیش‌آمده بین رهبران قبایل مجبور شد در درگیری با چنگیز خان از معرکه بگریزد و با عبور از رودخانه سند به طرف هندوستان برود. درباره فرار جلال‌الدین به هند، در کتاب *نظام‌التواریخ* (۶۷۴ق) راوی می‌گوید: «چون لشکر خوارزمشاه منهزم شد و متفرق شدند و او به‌جانب هند رفت و لشکر مغول نیز کم‌کم حال معلوم نداشتند» (بیضاوی، ۱۳۸۲، ص. ۹۳).

با ورود به هندوستان، سلطان جلال‌الدین توانست با سروسامان دادن امور، قدرت خود را بازیابد و بعد از بازگشت از هندوستان همچنان به‌عنوان مظهر استقامت و نجات مردم ایران در برابر سلطه مغولان باشد. سلطان جلال‌الدین در هندوستان بعد از پیروزی در جنگ با سلطان شمس‌الدین، به قصد غلبه بر کرمان و عراق از هندوستان خارج شد (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۱۲۱).

فتوحات جلال‌الدین در قفقاز و تفلیس به روایت مورخان اسلامی

ایران در سال ۶۲۲ق و در زمان ورود سلطان جلال‌الدین از هند یکی از پریشان‌ترین دوره‌های خود را سپری می‌کرد؛ از یک طرف قسمتی از آن به اشغال مغولان درآمده بود و از طرفی دیگر امرای اقوام مختلف در اقصای نقاط آن به دنبال فرمانروایی و حکومت بر آن منطقه بودند (بیانی، ۱۳۷۰ الف، ج.

۱۱۲/۱). جلال‌الدین در ابتدا براق حاکم غیاث‌الدین (برادرش) را در کرمان شکست داد و بعد از آن به فتح عراق مبادرت ورزید و از راه خوزستان به آذربایجان و از آنجا به گرجستان حمله کرد؛ بدین ترتیب، جلال‌الدین تمام مناطق شمال غربی ایران و قفقاز را به زیر سلطه خود درآورد و سپس تفلیس را تسخیر کرد (اشپولر، ۱۳۷۴، ص. ۳۵).

در آن ایام، گرجیان از اوضاع نابسامان ایران استفاده کردند و به تصور اینکه سلطان جلال‌الدین تمام نیروی خود را برای دفع مغولان به کار خواهد بست و از مناطق آذربایجان چشم‌پوشی خواهد کرد، در پی اجرای منافع و اهداف خود که همانا تسخیر آذربایجان و مناطق هم‌جوار بود، شدند. گرجیان خواهان تسخیر آذربایجان و بین‌النهرین و برچیدن خلافت و جایگزین کردن جاثلیق مسیحی در بغداد بودند (جوینی، ۱۳۵۵، ج. ۱۵۸/۲). گرجیان در طی سال‌های متمادی با تاخت‌وتازهایی که در آن مناطق انجام می‌دادند و سبب ویرانی مساجد و کشتار مردم می‌شدند، باعث انزجار در نزد مسلمانان شده بودند؛ به همین دلیل ورود جلال‌الدین به آذربایجان موحی از شادی و سرور برای مردم ایجاد کرد. آنان جلال‌الدین را رحمتی از طرف خداوند می‌دانستند که برای انتقام از گرجیان نزد آنان فرستاده شده بود (ابن‌اثیر، بی‌تا، ج. ۲۳۵/۳۲). در سال ۶۲۲ق اتابک ازبک (۶۰۷-۶۲۲ق/۱۲۱۰-۱۲۲۵م) به شهر گنجه نزد گرجیان پناه برد و در همان سال گرجیان حمله نافرجامی به آنجا داشتند و در همین حین، سلطان جلال‌الدین با قدرت‌گیری خود، حمله دوم را به گرجستان انجام داد و با خونریزی شدید بر آنجا استیلا پیدا کرد و تفلیس را فتح کرد. آوازه فتوحات جلال‌الدین همه‌جا پیچید و به شهرت فراوان دست یافت. جلال‌الدین به نام دین و جهاد، مسیحیان

بسیاری را از دم تیغ گذراند و کلیساها را به مساجد تبدیل کرد (جوینی، ۱۳۵۵، ج. ۱۶۲/۲). سلطان جلال‌الدین پس از رسیدن به قدرت و عظمت، روشی مشابه پدرش در پیش گرفت که هدفش برتری بر جهان اسلام بود، و فتح تغلیس نیز موجب افزایش اعتبار و نفوذ او شد؛ در نهایت این دستاوردها مسیر تحولات بعدی دوران حکومت او را رقم زد. جلال‌الدین از دشمن اصلی، یعنی مغولان غافل شد و به دنبال توسعه‌طلبی در مرزهای شمالی ایران و بین‌النهرین رفت که این موضوع موجب نابودی و پایان کار او شد (بیانی، ۱۳۷۰ الف، ج. ۱۱۵/۱). لشکرکشی جلال‌الدین به گرجستان و ارمنستان اشتباهی راهبردی بود که نه تنها هیچ منفعتی برای او نداشت، بلکه باعث تضعیف موقعیت او در برابر مغولان و تسریع در سقوط او شد (مشکوتی، ۱۳۴۳، ص. ۱۷۵).

اهمیت گزارشگران ارمنی

تاریخ‌نگاری در نزد ارمنه اهمیت ویژه‌ای دارد؛ به همین دلیل بعد از ابداع الفبا و کتابت ارمنی در قرن پنجم میلادی، رشته تاریخ‌نگاری به یکی از ارکان اصلی علوم در بین ارمنه تبدیل شد و با جدیت این کار ادامه پیدا کرد و مورخان فراوانی به عرصه ظهور رسیدند. در قرن سیزدهم میلادی هم‌زمان با فتوحات سلطان جلال‌الدین گزارشگران بسیاری در ارمنستان وقایع و حوادث آن زمان را ثبت می‌کردند که از جمله آنان می‌توان از گیراگوس گنجه‌ای، استپانوس اوربلیان، گریگور آگنرتسی (Grigor Agneretsi)، کشیش وارطان و دیگران نام برد که از این میان گیراگوس و استپانوس به‌طور ویژه فتوحات جلال‌الدین را روایت کردند.

بیانی در جلد دوم کتاب دین و دولت در عهد مغول، از گزارش‌های وارطان آرولتسی (کشیش

وارطان) و گیراگوس نقل‌قول‌هایی انجام داده است (بیانی، ۱۳۷۰ ب، ج. ۳۷۸/۲). وارطان آرولتسی از مورخان هم‌عصر فتوحات جلال‌الدین است. او در سال ۱۱۹۸ م/۵۹۴ ه‍.ق در شهر گنجه به دنیا آمده است. وارطان آرولتسی به کسوت روحانیت درآمد و آثاری در حوزه‌های دینی و عرفانی از خود به جای گذاشته است. آرولتسی، همچنین، اقدام به نگارش تاریخ عمومی ارمنه از ابتدا تا زمان خود کرده است. زرین‌کوب نیز از اهمیت ادبیات و منابع ارمنی می‌نویسد؛ همچنین در تاریخ وردان [وارطان] اطلاعات مفیدی در باب تاریخ ایران است. زرین‌کوب همچنین درباره اهمیت گزارش مورخان ارمنی می‌افزاید: از ادبیات ارمنی اطلاعاتی در باب قوم مغول و تاریخ آنان به دست می‌آید. همچنین، درباره حوادث عهد مغول و تاتار در آثار مالکیا (Malkia)، ولناکون (Vanakon)، گیراگوس و وردان (Vardan) اطلاعات سودمندی آمده است. یادداشت‌های مالکیا نیز به‌ویژه با تاریخ جلال‌الدین ارتباط دارد (زرین‌کوب، ۱۳۵۵، ص. ۷۵).

از ویژگی‌های بارزی که به اهمیت گزارش‌های این مورخان می‌افزاید، این است که این مورخان در زمان وقوع حوادث، از شاهدان عینی بوده‌اند و اخبار و اطلاعات آنان مبتنی بر مشاهده و شنیده‌های شخصی است؛ به‌ویژه گیراگوس گنجه‌ای که خود اهل شهر گنجه بوده و در زمان فتح گنجه توسط جلال‌الدین حضور داشته و در جنگ نیز شرکت کرده است. در سال ۱۲۲۵ م، تاخت‌وتازها و چپاول سپاهیان سلطان جلال‌الدین، باعث رنجش گیراگوس شد و در یکی از این جنگ‌ها نیز مدتی اسیر می‌شود و به‌عنوان کاتب در خدمت لشکریان ترک قرار می‌گیرد (Fahj2jwn, 1979, p. 180). درباره اهمیت تاریخ استپانوس نیز، بخشیان، پژوهشگر تاریخی اهل ارمنستان، در کتاب

منبع‌شناسی تاریخ ارمنستان (۱۹۷۹م) چنین بیان می‌کند: «استپانوس اخبار ارزشمند و قابل توجهی در رابطه با یورش جلال‌الدین خوارزمشاه به طرف ارمنستان و «نبرد گارنی» و بعد از آن هم تهاجم مغولان به منطقه سیونیک^۱ ارمنستان به ما می‌دهد» (Fahjjan, 1979, p. 200).

مورخان ارمنی سده سیزدهم و چهاردهم میلادی/هفتم و هشتم هجری و آثار تاریخی آنان

استپانوس اوربلیان یکی از مورخان ارمنی نیمه دوم قرن سیزدهم و چهاردهم میلادی در ارمنستان است. وی تحصیلات خود را در مدرسه مذهبی تاتو (Tatev) گذراند و در رشته‌های الهیات، تاریخ، فلسفه، ادبیات و هنر تخصص یافت. او از خاندان اوربلیان منطقه سیونیک بود و مهم‌ترین اثرش، کتاب تاریخ سیونیک است. این کتاب شامل سی و هفت باب است که به تاریخ ناحیه سیونیک (زنگزور) و خاندان اوربلیان می‌پردازد و حوادث زمان خود را نیز گزارش می‌کند (Opetjan, 1986, p. 3-31). این اثر از لحاظ تاریخی، از حکومت آرشاکونی (قرن اول میلادی) تا حملات مغول (قرن سیزدهم میلادی) را دربرمی‌گیرد؛ اما محوریت اصلی آن، حوادث و جنگ‌های رخ داده در ارمنستان با دوران سلجوقیان، مغولان و همچنین فتوحات دوران سلطان جلال‌الدین که مؤلف شاهد آن‌ها بوده است (Fahjjan, 1979, p. 200).

به واسطه هم‌مرز بودن منطقه سیونیک (زنگزور) ارمنستان با شمال غرب ایران و اشاره به وقایع ایران، کتاب استپانوس می‌تواند منبعی مهم برای پژوهش‌های تاریخی ایران در سده‌های ششم و هفتم هجری باشد.

گیراگوس گنجه‌ای یکی دیگر از مورخان ارمنی قرن سیزدهم میلادی است. گیراگوس در سال ۱۲۰۳م در شهر گنجه به دنیا آمده است. درباره شرح حال و زندگی‌نامه گیراگوس گنجه‌ای می‌توان اطلاعاتی از کتاب تاریخ ارمنیان یا تاریخ گیراگوس (Gandakht, 1982) به دست آورد که خود مورخ به رشته تحریر درآورده است. این کتاب شامل شصت و پنج فصل است که محتوای آن به تاریخ ارمنستان از قرن چهارم میلادی تا زمان حیات مورخ در اواخر قرن سیزدهم میلادی مربوط است.

وارطان آرولتسی نیز، از مورخان ارمنی است که ولادت او در سال ۱۱۹۸م/۵۹۴ق در شهر گنجه و وفاتش در سال ۱۲۷۱م/۶۶۷ق در نزدیکی شهر ایروان ثبت شده است. وی دوست و مشوق علمی گیراگوس گنجه‌ای بود و در منابع با نام‌هایی همچون کشیش وارطان نیز شناخته می‌شد. وارطان طی زندگی خود چندین بار به تبریز سفر کرد و با هلاکوخان نیز دیدار داشته است. آثار بسیاری از او به جا مانده است که مهم‌ترین آن‌ها کتاب تاریخ اوست. محتوای این اثر از آغاز آفرینش تا رویدادهای دوران زندگی او را دربرمی‌گیرد. این کتاب ضمن ارائه اطلاعات درباره اوضاع سیاسی و اجتماعی حکومت مغولان، داده‌های ارزشمندی نیز پیرامون ملت‌های همسایه ارمنه نظیر گرجی‌ها، ایرانی‌ها، عبری‌ها و ترک‌ها ارائه می‌دهد (Urbetigh, 2001, p. 3).

همان‌طور که اشاره شد، تاریخ ارمنستان به‌نوعی با تحولات تاریخی ایران مرتبط است؛ به همین دلیل این کتاب‌ها می‌توانند به‌عنوان منابع مطالعاتی و پژوهشی تاریخی ایران قرن هفتم و هشتم هجری -هم‌زمان با

^۱ Sunik: از استان‌های جنوبی کشور ارمنستان فعلی که با نام زنگنه زور نیز شناخته می‌شود.

ورود مغولان به ایران- استفاده شوند. قسمت مهم منابع دربرگیرنده حوادث مربوط به تهاجم مغولان است که در بین آن‌ها اطلاعات مفید و ارزشمندی درباره تاریخ ایران وجود دارد. همچنین، می‌توان از فتوحات سلطان جلال‌الدین در گرجستان و جنگ گارنی بین نیروهای متحد ارمنی — گرجی و سلطان جلال‌الدین، اطلاعاتی دقیق و جدیدی نیز به دست آورد.

فتوحات سلطان جلال‌الدین به روایت مورخان ارمنی
استپانوس اوربلیان از مورخانی است که در گزارش‌ها، خود، به‌طور گسترده به فتوحات سلطان جلال‌الدین پرداخته است. گزارش‌های او درباره این دوره، تحت تأثیر شرایط و پیامدهای جنگ‌ها، اغلب با لحنی توأم با اندوه نگاشته شده است. به نظر می‌رسد تجارب شخصی اوربلیان از وقایع و آسیب‌های آن دوران، در نحوه روایت او اثرگذار بوده است.

استپانوس اوربلیان گزارش می‌کند که در ربع قرن اول سده سیزدهم میلادی، پس از یک دوره آرامش نسبی ناشی از تسلط سلجوقیان بر قفقاز، مجدداً جنگ‌های خونینی در این منطقه رخ داد. او با توصیف صحنه‌های جنگ، شرح می‌دهد که سپاهیان سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه بین سال‌های ۱۲۲۳ تا ۱۲۲۵م به قفقاز حمله کردند و موجب ویرانی گسترده در این نواحی شدند. به گفته اوربلیان، وضعیت سیاسی و اجتماعی ارمنستان پس از این حملات به شدت وخیم شد؛ زیرا سپاهیان سلطان جلال‌الدین به غارت اموال، نابودی شهرها و روستاها دست زدند. استپانوس اوربلیان در گزارش خود می‌افزاید که بر اثر این خشونت‌ها، کوهستان‌ها و دره‌ها مملو از اجساد شده بود و در کنار نابسامانی اوضاع ارمنستان، قحطی نیز به سختی‌های جنگ افزوده شد؛ در نتیجه، انسان‌های «گرگ‌صفت» پدیدار گشتند و بازماندگان

جنگ نیز قربانی آنان شدند (Ortqvist, 1986, p. 43-44). آنان همچنین، محصولات کشاورزی را به آتش می‌کشیدند و باغ‌ها و تاکستان‌ها را از بین می‌بردند (بدروسیان، ۱۳۹۵، ص. ۳۳).

استپانوس اوربلیان، به واسطه حضور و مشاهده مستقیم وقایع، صحنه‌های نبرد را با دقت و جزئیات ارزشمندی توصیف کرده است. وی با اشاره به پیروزی سلطان جلال‌الدین در نبرد گارنی، تأکید می‌کند که این پیروزی پایدار نبوده و سرانجام سلطان جلال‌الدین توسط مغولان کشته شد (Ortqvist, 1986, p. 44).

گیراگوس گنجه‌ای نیز، در ابتدای فصل بیست و هشتم کتاب خود، درباره سرگذشت سلطان جلال‌الدین می‌نویسد که اقوامی از شمال شرق که تاتار [مغول] نامیده می‌شدند، به حدود خراسان تاختند و سرزمین جلال‌الدین (خوارزمشاهیان) را غارت کردند و موجب فرار جلال‌الدین به سرزمین افغان‌ها شدند. جلال‌الدین از آنجا به گنجه آمد و با استیلا شدن بر آنجا سپاهی از فارس و عرب و ترک تدارک دید و به طرف ارمنستان و دره گارنی حرکت کرد (Գաւաւակեցի, 1982, p. 163).

مطابق با گزارش‌های مورخان ارمنی، پیروزی سلطان جلال‌الدین در «نبرد گارنی» که دروازه ورود به قفقاز محسوب می‌شود، برای او سرنوشت‌ساز و حیاتی بود و او را به اوج شهرت رساند. سلطان جلال‌الدین پس از جنگ گارنی، تفلیس را فتح کرد؛ اما این فتح، آخرین پیروزی سلطان بود؛ چون پس از آن، حوادث دشت مغان و سپس کشته شدن جلال‌الدین رقم خورد.

زمینه تاریخی وقوع «نبرد گارنی»

پیش‌زمینه‌های عمده آغاز نبرد گارنی، از اختلافات

سیاسی میان سلطان جلال‌الدین و پادشاهی گرجستان سرچشمه گرفت. سلطان جلال‌الدین، برای تقویت موضع خود در برابر مغولان، به ملکه روسادان (Rosadan)، فرمانروای گرجستان، پیشنهاد اتحاد در برابر یورش مغولان داد؛ اما این پیشنهاد از سوی دربار گرجی رد شد. روایت منابع گرجی حاکی از آن است که نامه سلطان جلال‌الدین به دربار گرجستان لحنی تحقیرآمیز داشت و علاوه بر پیشنهاد اتحاد، خواستار تابعیت و فرمانبرداری گرجستان در برابر حکومت سلطان بود.

ملکه گرجستان نه تنها این تهدید را جدی نگرفت، بلکه اشراف گرجی در پاسخی کنایه‌آمیز، جلال‌الدین را به یاد شکست‌های قبلی از مغولان انداختند. پاسخ گرجیان منجر به خشم سلطان شد (Samushia, 2011, p. 71-72). جلال‌الدین در واکنش، حمله سهمگینی را تدارک دید تا قدرت نظامی گرجی‌ها را نابود کند؛ حکومتی که بیش از یک قرن منطقه قفقاز را تحت سلطه داشت؛ البته خواجه رشیدالدین نیز گزارش می‌کند که گرجیان در آن دوران مساجد را خراب و مسلمانان را عذاب می‌کردند که این اخبار نیز سلطان را پریشان کرده بود (فضل‌الله همدانی، ۱۳۸۹، ص. ۵۲).

از آنجاکه جلال‌الدین برای احیای قدرت خود و تسلط بر مغولان، در ابتدا به زاکاریان‌ها^۱ و گرجیان پیشنهاد همکاری داده بود و آنان این درخواست را رد کردند، جلال‌الدین نیز، از این مسئله آزرده شد و برای نابودی پادشاهی قفقاز در سال ۱۲۲۵م/۶۲۱ق به طرف

آنجا لشکرکشی کرد (Opřtjan, 1986, p. 399). در آن ایام، امیرسالار ایوانه زاکاریان که از سوی روسادان، ملکه گرجستان، بر ناحیه ارمنستان حکومت می‌راند، نزد ملکه رفت و به او گفت: با ارامنه پیمانی بستیم که اگر سپاه گرجیان در مقابله با جلال‌الدین به پیروزی برسند، ارامنه به فرقه مسیحیت گرجیان در خواهند آمد؛ در غیر این صورت تمام ارامنه همراه همه نابود خواهند شد. گیراگوس در ادامه می‌نویسد که این تصمیم نادرستی بود که ارامنه اتخاذ کردند (Գանձակեցի, 1982, p. 163).

هم‌زمان با دوران فتوحات سلطان جلال‌الدین، امرای زاکاریان‌ها در پادشاهی گرجستان بر ارمنستان حکومت می‌راندند. گرجیان همواره درصدد تغییر مذهب ارامنه از مسیحیت حواری ارمنی^۲ به مسیحیت ارتدکس گرجی^۳ بودند که وابسته به کلیسای شرق است. گرجیان خطر حمله سلطان جلال‌الدین را مغتنم شمرده و از طریق ایوانه زاکاریان با ارامنه پیمان بسته بودند که اگر نیروهای گرجی در جنگ به کمک نیروهای ارمنی بشتابند تا سلطان جلال‌الدین را شکست دهند و منطقه ارمنستان از خطر نابودی در امان بماند، ارامنه نیز تغییر مذهب بدهند. مورخان ارمنی این تصمیم را از سوی ایوانه اشتباه محض می‌دانستند؛ چون با تغییر مذهب، خطر نابودی ملیت ارمنی و گرجی شدن آنان نیز وجود داشت (Մելքոնյան 1998, p. 96; Գանձակեցի, 1982, p. 163; Արևելքի, 2001, p. 143).

ارامنه است و فقط ارامنه می‌توانند عضو آن شوند (در آوانسیان، ۱۳۸۸، ص. ۸).

۳. کلیسای خودمختار ارتدکس شرقی گرجی که یکی از حواریون حضرت عیسی (ع) به نام اندریاس آن را پایه‌گذاری کرده و بیشتر مردم گرجی پیرو آن کلیسا هستند (Georgian Orthodox Church, 2015).

۱. زاکاریان‌ها از امرا و خانواده‌های بزرگ ارمنی. در دوران‌هایی که ارمنستان استقلال خود را از دست می‌داد، خانواده‌های بزرگ که ناچاراً (به معنی وزیر) نامیده می‌شدند، اداره کشور را بر عهده داشتند.
۲. مسیحیت در بین ارامنه توسط دو تن از حواریون (رسولان) حضرت عیسی (ع) بنیان‌گذاری شده است، به همین دلیل، کلیسای ارمنی با نام «کلیسای مرسل» شناخته می‌شود. این کلیسا ملی و خاص

روایت «نبرد گارنی»

سلطان جلال‌الدین که در مقابل مهاجمان گرجی و جنگ‌های تجاوزکارانه آنان علیه ممالک اسلامی، یک ناجی از غیب تلقی می‌شد، نقشی که خود مشتاقانه به پذیره‌اش آمده بود، با نیروهایش در داخل قلمرو دشمن به پیشروی دست زد و با سپاه گرجیان به استعداد هفتاد هزار مرد جنگی در دره گارنی ارمنستان درآویخت. این نبرد که در اوت - سپتامبر ۱۲۲۵م برابر با شعبان ۶۲۲ق رخ داد، به شکست قاطع گرجیان انجامید. سلطان با پیشروی از میدان، پایتخت قدیمی ارمنستان، «دوین» را که در دست گرجیان بود، مسخر ساخت (بویل، ۱۳۹۰، ص. ۴۳). جنگ بین نیروهای ارمنی (زاکاریان‌های ارمنستان) و پادشاهی گرجستان از یک طرف و آخرین پادشاه سلسله خوارزمشاهی ایران، سلطان جلال‌الدین، از طرف دیگر در ناحیه دشت آرات ارمنستان در نزدیکی قلعه گارنی درگرفت (Boyle, 1968, p. 327). سلطان جلال‌الدین برای مقابله با مغولان و برافراشتن حکومت از دست‌رفته خوارزمشاهی به ملکه روسادان، پادشاه گرجیان، پیشنهاد اتحاد در مقابل با مغولان داده بود؛ اما طرف گرجی این پیشنهاد را نپذیرفت. سلطان جلال‌الدین از امتناع آنان به خشم آمد و درصدد تدارک حمله شد تا پادشاهی گرجستان را براندازد که بیش از یک قرن بر منطقه قفقاز حکومت می‌راند. با توجه به تحقیرآمیز بودن نامه سلطان و همچنین، خواستار تابعیت محض گرجی‌ها از طرف سلطان، رهبری گرجستان نیز این تهدید را جدی نگرفت و تدابیر لازم را اتخاذ نکرد. در عوض، اشراف گرجی با ارسال نامه‌ای به سلطان جلال‌الدین پاسخ دادند که او را به یاد شکست کوبنده از مغولان خواهند آورد؛ درحالی‌که نمی‌دانستند نیروهای امپراتوری خوارزمشاه

چقدر قوی است (Samushia, 2011, pp. 71-72).

با حرکت لشکر سلطان جلال‌الدین، نیروهای ارمنی - گرجی برای مقابله با سپاه سلطان جلال‌الدین که از مرزها عبور کرده و به سوی گرجستان در حال پیشروی بود، با یکدیگر پیمان اتحاد بستند. همان‌گونه که اشاره شد، در آن زمان ارمنستان در حاکمیت گرجستان قرار داشت. در نخستین دهه‌های قرن سیزدهم میلادی/هفتم هجری، شمال غربی ارمنستان متأثر از عمده خاندان‌هایی بود که در آن دوره به‌عنوان عصر زاکاری‌ها شناخته می‌شدند. از اواخر قرن دوازدهم میلادی/ششم هجری، زاکاری‌های ارمنی توسط دولت باگراتیدهای گرجستان برای مقابله با لردهای بومی گرجستان به کار گرفته شدند. زاکاره و برادرش ایوانه زاکاریان (Ivane Zakarian)، دو سردار برجسته، همچنین مناصب رسمی در دربار گرجستان به دست آوردند. زاکاره از سال ۱۱۹۱م/۵۸۶ق فرمانده کل قوا (امیر سپهسالار) بود و از سال ۱۲۰۳م/۵۹۹ق «سردار بزرگ» بود. برادرش نیز در ابتدا وزیر اول دربار بود و در سال ۱۲۱۲م/۶۰۸ق «لتایگ» شد؛ مقامی که در دربار گرجستان به درخواست خود ایوان ایجاد شد (بدروسیان، ۱۳۹۵، ص. ۲۶). برادران زاکاریان همچنین از طرف گرجیان، حاکمان ارمنستان بودند. در این نبرد، نیروهای متحد ارمنی-گرجی با بیست هزار تن کشته، از سلطان جلال‌الدین شکست خوردند. سلطان جلال‌الدین پس از پیروزی، شهرهای دوین (Dvin) و تفلیس را فتح کرد و مردم آنجا را از دم تیغ گذراند (Unipungwi, 1971, p. 59). سلطان جلال‌الدین همچنین دستور داد تا بر احدی رحم نکنند و با لشکریانی فراوان، کشتارکنان به طرف مقر ملکه گرجستان حرکت کنند (اقبال آشتیانی و عاقلی، ۱۳۸۰، ص. ۳۹۶).

در این نبرد، سردار واچه واپوتیان (Vache

مذهب ارامنه به مذهب گرجیان در صورت پیروزی، به طور جدی روحیه نیروهای ارمنی را تضعیف کرد. این موضوع باعث دلسردی و ناامیدی گسترده در میان آنان شد و نقش مهمی در ناکامی این اتحاد در ادامه نبرد داشت.

راهبرد نظامی سلطان جلال الدین و پیروزی در جنگ
سلطان جلال الدین با تمام قوا به طرف قلعه گارنی (جنوب دریاچه گوگچه) حرکت کرد و در خط مقدم جبهه آماده رویارویی با طرف مقابل شد (مشکوتی، ۱۳۴۳، ص. ۱۵۸). ایوانه آخال تسخی (Ivane Akhaltcxi) و برادران گریگور (Grigor) از دیگر فرماندهان نیروهای ارمنی همراه با نیروهای قبیچاق در خط اول مستقر شدند. در خط دوم جبهه نیز، نیروهای ائتلاف به فرماندهی ایوانه زاکاریان قرار گرفتند. شالوا (Shalova) یکی از برادران گریگور، توسط جاسوس های خود از کم تعداد بودن جناح چپ لشکر جلال الدین آگاهی پیدا کرده بود و نیروهای خود را به آن سمت لشکر گسیل داشت و در ساعات اولیه جنگ توانست بر نیروهای جلال الدین غلبه کند (Uhpawtj, 1870, p. 527). در این حین، نیروهای سواره نظام سلطان از بلندی ها به طرف پایین سرازیر شدند و با حمله ای کوبنده توانستند قسمتی از نیروهای شالوا را از پای در آورند. صدای مهیبی از جبهه شنیده شد. نیروهای خط دوم ائتلاف به فرماندهی ایوانه آخال تسخی، این صدا را نشانه شکست نیروهای خط مقدم پنداشتند و به جای کمک، وحشت زده میدان جنگ را ترک کردند. مورخان گزارش می کنند که خصومت دیرینه بین شالوا و ایوانه زاکاریان، دلیل یاری نرساندن ایوانه به نیروهای

(Vachutian)، خاقباکیان (Khagbakian)، لیپاریت الیکومی (Liparit Elikhomi) و مرزبان مامیکونیان (Mamikonian) به همراه خان های منطقه لوری^۱ و خاچن^۲ از سوی ارامنه زیر پرچم فرماندهی مشترک با گرجیان به میدان آمدند، که رهبری ارامنه را ایوانه زاکاریان و گرجیان را سردار بهرام بر عهده داشتند. هدف نیروهای ائتلاف ارمنی-گرجی مقابله با سپاه سلطان جلال الدین بود. آنان بر یکی از بهترین بلندی های قلعه گارنی مستقر شدند. از سوی دیگر، سپاه سلطان با راهبردی دقیق، نیروهای خود را به دو جناح تقسیم کرد: ۱. پیاده نظام در جناح چپ (میسره)؛ ۲. تیراندازان در جناح راست (میمنه). سلطان جلال الدین همچنین با قبیچاق ها به توافق رسیده بود تا در جنگ علیه مسیحیان وارد عمل شوند. گفتنی است که سلطان جلال الدین در جناح چپ لشکر، نیروی کمی مستقر کرده بود و نیروهای سواره نظام را در بلندی، بالای نیروهای خود قرار داده بود (Samushia, 2011, p. 71- 72)؛ البته سلطان جلال الدین این ترفند را برای غافل گیر کردن طرف مقابل به کار گرفته بود.

در ساعات اولیه نبرد، خبری در میان سپاه ائتلاف ارمنی — گرجی پخش شد، مبنی بر اینکه در صورت پیروزی بر سپاه جلال الدین، ارامنه مجبور به تغییر مذهب خود به مذهب گرجیان خواهند شد. این خبر تأثیر مخربی بر نیروهای ارمنی گذاشت که تعدادشان از گرجیان بیشتر بود؛ در نتیجه، آنان به دلیل بحران روانی و شوک روحی از ادامه جنگ مأیوس و دلسرد شدند (Uhpawtj, 1998, p. 96). یکی از عوامل سرنوشت ساز در این نبرد، بحران روانی و اختلافات درونی ائتلاف ارمنی — گرجی بود. احتمال تغییر

۲. Khachnen: از ولایت های قفقاز واقع در قره باغ امروزی.

۱. Lori: از ولایت های شمالی ارمنستان که هم مرز با گرجستان است.

ناآشنایی به جغرافیای منطقه، در بلندی‌ها و مناطق راهبردی مستقر شدند و توانستند از آرایش جنگی بهتری در مقایسه با نیروهای متحد ارمنی — گرجی برخوردار شوند. جلال‌الدین به‌سادگی در دره گارنی جنگ را به‌نفع خود به پایان رساند (Մարգարյան, 2016, p. 74). پیروزی جلال‌الدین در جنگ گارنی، دروازه ورود او به قفقاز و تفلیس بود. این پیروزی نقش مهمی در پیروزی‌های او ایفا کرد (Մարգարյան, 2016, p. 72).

عوامل شکست نیروهای ارمنی و گرجی و پیامدهای نبرد

همان‌گونه که اشاره شد، برای مقابله با پیشروی سلطان جلال‌الدین، نیروهای ارمنی تحت رهبری خاندان زاکاریان و سپاه گرجیان با یکدیگر اتحادی نظامی تشکیل دادند. در آن زمان، ارمنستان تحت سلطه گرجستان و قدرت سیاسی غالب منطقه در دست خاندان زاکاریان بود. دو فرمانده برجسته این خاندان، زاکاره و ایوانه، بنابر توافق با فرماندهان گرجی، تصمیم به مقابله مشترک با ارتش خوارزمشاهی گرفتند؛ با این حال، این اتحاد بر اثر اختلافات درونی تضعیف شد و همین عامل نقش مهمی در سرنوشت نبرد ایفا کرد.

سلطان جلال‌الدین با آمادگی کامل و استفاده از راهبرد نظامی منسجمی، سپاه خود را به دو جناح تقسیم کرد، تیراندازان را در جناح راست و پیاده‌نظام را در جناح چپ مستقر ساخت و سواره‌نظام را در بلندی‌ها قرار داد. همچنین، او با جلب حمایت قبیچاق‌ها توانست نیروی خود را تقویت و حمله غافل‌گیرانه‌ای ترتیب دهد که در نهایت به شکست اتحاد ارمنی — گرجی انجامید (Samushia, 2011, p. 71-72).

شالوا بود. در همین زمان، نیروهای قبیچاق که جلال‌الدین با آنان وارد مذاکره شده بود، به‌نفع او وارد عمل شدند (Մարգարյան, 1971, p. 59-61). با فرار نیروهای گرجی، سپاه جلال‌الدین و قبیچاق‌ها سربازان ارمنی را محاصره کردند. نیروهای جلال‌الدین با ضدحمله‌ای دقیق به‌طرف پشت ارتش ارامنه و همچنین با دریافت کمک از جناح راست و مرکز لشکر خود توانستند به‌طور کامل ارتش طرف مقابل را غافل‌گیر کنند و شکست سختی به آنان وارد سازند. ارتش جلال‌الدین، سربازان گرجی را که از معرکه گریخته بودند، دنبال کردند و بیشتر آنان را از جمله ایوانه را به قتل رساندند (مشکوتی، ۱۳۴۳، ص. ۱۵۸؛ ابن‌اثیر، بی‌تا، ج. ۲۴۹/۳۲). در این جنگ خونین، شالوا به اسارت درآمد و چهارهزار سرباز از ارتش ارامنه و شانزده‌هزار سرباز از گرجیان کشته شدند. سپاه جلال‌الدین نیز شش‌هزار کشته داد (Boyle, 1968, p. 328).

پس از شکست نیروهای ائتلافی از جلال‌الدین، اتحاد نظامی میان نیروهای ارمنی و گرجی نیز از هم گسست. در این میان، سردار لیپاریت (Liparit) از فرماندهان ارمنی، به‌همراه سپاه خود به صحنه نبرد رسید و در اواخر نبرد، روند جنگ به سود نیروهای ارمنی تغییر کرد؛ در نتیجه، سلطان جلال‌الدین با نیروهای خود از دره گارنی عقب‌نشینی و به سمت تفلیس حرکت کرد (Մարգարյան, 1971, p. 59-61). شایان ذکر است، سلطان جلال‌الدین به اهداف خود دست یافته بود و حرکت بعدی او فتح تفلیس بود.

سرنوشت پیمان اتحاد بین گرجیان و ارامنه نتوانست موفقیتی برای آنان به ارمغان آورد. گرجیان حتی با مشاهده لشکر جلال‌الدین و خونریزی‌هایی که در حال وقوع بود، عقب‌نشینی و میدان جنگ را ترک کردند. در حین نبرد، نیروهای جلال‌الدین با توجه به

یکی دیگر از عوامل مهم شکست سپاه متحد، اختلافات و بی‌اعتمادی درونی بود. در منابع ارمنی آمده است که شایعاتی مبنی بر مجبور شدن آرامنه به تغییر مذهب خود در صورت پیروزی گرجیان، موجب کاهش روحیه و ایجاد بحران روانی در صفوف سپاه ارمنی شد و به تضعیف جدی اتحاد آنان انجامید (Մելիքյան, 1998, p. 96).

در نتیجه ضعف تدابیر نظامی نیروهای متحد و در مقابل به‌کارگیری تاکتیک‌های برتر ازسوی سلطان جلال‌الدین، شکست سختی بر نیروهای متحد تحمیل شد؛ به‌گونه‌ای که حدود بیست‌هزار نفر از آنان کشته شدند و شهرهای دوین و تفلیس به دست سلطان افتاد. پس از این پیروزی‌ها، جلال‌الدین دستور قتل عام ساکنان این مناطق را داد و به‌سوی مقر ملکه گرجستان حرکت کرد (اقبال آشتیانی و عاقلی، ۱۳۸۰، ص. ۳۹۶). همچنین، یک‌چهارم ارتش گرجستان نابود شد و این کشور در برابر حمله قریب‌الوقع مغول‌ها به‌شدت آسیب‌پذیر شد. سلطان جلال‌الدین با تصرف دوین و تفلیس به حاکمیت و دوران اوج قدرت قرون وسطایی گرجستان پایان بخشید (lortkipanidze et al., 2022, v. 3, p. 24).

نبرد گارنی علاوه بر تثبیت موقتی قدرت سلطان جلال‌الدین در قفقاز، پیامدهای فراوان سیاسی، اجتماعی و نظامی برای منطقه به همراه داشت. کشتار گسترده، تخریب مراکز مذهبی و تبدیل کلیساها به مساجد، موجب نارضایتمندی و دشمنی اقوام بومی قفقاز به سلطان شد و در نهایت موقعیت او را در منطقه تضعیف کرد (مشکوتی، ۱۳۴۳، ص. ۱۷۵).

آمار مختلف از تعداد نیروهای دو طرف

به روایت وقایع‌نگاران گرجی، پادشاهی گرجستان در آن دوره، ظرفیت بسیج حدود یک‌صد هزار نیرو را

داشت؛ اما به دلایل امنیتی بین شصت تا هفتاد هزار نفر از این سربازان را به‌عنوان نیروی ذخیره حفظ می‌کرد. جمتاگسرلی (Jamtaaghtsereli) مورخ گرجی، معتقد است که توان نظامی جلال‌الدین به‌مراتب بیشتر از نیروهای روسادان بود؛ زیرا آنان ارتشی متشکل از یک‌صد و چهل هزار سرباز را برای نبرد آماده کرده بودند. الکساندر میکابریدزه (Alexander Mikaberidze)، مورخ و پژوهشگر معاصر گرجی نیز می‌گوید که جلال‌الدین فرمانده لشکری متشکل از دویست هزار نفر از ترکمنان بود (Mikaberidze, 2015, p. 19)؛ بنابراین، آمار مختلفی درباره تعداد نیروهای متحد ارمنی — گرجی و جلال‌الدین در این جنگ ارائه شده است. این‌اثیر نیروهای متحد ارمنی — گرجی را هفتاد هزار و نسوی نیز آنان را شصت هزار تن (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۸۸) اعلام کرده است. منابع ارمنی نیز این آمار را شصت هزار تن اعلام کرده‌اند (Օրբելյան, 1986, p. 399)؛ باین‌حال، میان منابع، درباره آمار نیروهای متحد ارمنی — گرجی اختلاف چشمگیری وجود ندارد؛ اختلاف اصلی درباره تعداد سپاه جلال‌الدین است. مورخان گرجی رقم نیروهای جلال‌الدین را یک‌صد و چهل هزار نفر و وارطان آرولتسی دویست هزار نفر ذکر کرده‌اند. در برابر این ارقام اغراق‌آمیز، عطا ملک جوینی تعداد سپاه جلال‌الدین را بیست هزار نفر (جوینی، ۱۳۸۵، ج. ۲/۱۷۲) و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی ده هزار نفر گزارش کرده‌اند (فضل‌الله همدانی، ۱۳۸۹، ص. ۵۵). برای بررسی دقیق‌تر این اختلاف، مطالعه منابع دیگر نیز ضروری به نظر می‌رسد. هاپراپت مارگاریان، در مقاله‌ای درباره نبرد گارنی (2016)، با استناد به

عبداللطیف البغدادی^۱ (وفات ۱۲۳۱م/۶۲۹ق)، پزشک و مورخ عرب، می‌نویسد که شمار سپاه جلال‌الدین به یک‌صد هزار نفر نمی‌رسیده و حدود شصت هزار نفر بوده است. با توجه به گزارش نسوی مبنی بر اعزام بخشی از سربازان جلال‌الدین به ولایات دیگر پیش از نبرد گارنی، رقم شصت هزار نفر عقلانی‌تر به نظر می‌رسد (Cahen, 1971, P. 159). به این ترتیب، به نظر می‌رسد هر دو طرف، ارقام نیروهای طرف مقابل را بیشتر از واقع گزارش کرده‌اند؛ اما شاید شمار نیروهای دو طرف تفاوت چندانی نداشته یا اختلاف آنان اندک بوده باشد.

اقدامات جلال‌الدین و عوامل سقوط گارنی

گیراگوس گنجه‌ای درباره جنگ دره گارنی و حوادثی که بعد از جنگ توسط جلال‌الدین اتفاق افتاد، بیان می‌کند که پس از پایان جنگ، جلال‌الدین با نگاه به انبوهی از اجساد مُردگان و اسب‌های آنان که روی هم انباشته بودند، گفت: «این کار انسان نیست، بلکه خواست خداوند است؛ چون فقط اوست، [خداوند] قادر توانا» (Qan̄dāwīgīh, 1982, p. 164). در گذشته، بیشتر رهبران، پیروزی یا شکست در جنگ‌ها

را به خواست و مشیت الهی نسبت می‌دادند. مورخان آن دوره نیز دخالت اراده الهی را برای هر دو طرف درگیر در جنگ مطرح می‌کردند.

مؤلف کتاب تاریخ آل سلجوق در آناتولی درباره اقدامات جلال‌الدین پس از پیروزی در جنگ با گرجیان می‌نویسد: «بعد از آن لشکر برگرفت بولایت گرجستان درآمد. اوانی که سلطان گرجستان بود، لشکر خود برگرفت برابر آمد. شکست بر گرجیان افتاد. سلطان فرمود که بر کافران هیچ محلبا مکنید. قتل کردند که در هیچ روزگار چنان قتل نشده بود. به اوانی، نقیبان خبر دادند که شصت هزار مرد کشته شد. در مسلمانی چنان فتح میسر نشده بود» (تاریخ آل سلجوق در آناتولی، ۱۳۷۷، ص. ۷۵).

مورخان آن عصر، اشاره دارند که سلطان جلال‌الدین و سپاهیان متمرزش درختان و تاکستان‌های پرثمر بی‌شماری را از بین برده و محصولات را به آتش کشانده بودند. علاوه بر این، باقی‌مانده سربازان مزدور وی در این زمان در بخش‌های مختلفی از آسیای صغیر به راهزنی ادامه دادند. پس از وفات شاه گئورگی ششم لشا (۱۲۲۳م) و ایوان زاکاریان (۱۲۲۷م)، قفقاز مسیحی‌نشین به شدت ضعیف شد.

قرن هفتم هجری است. در مطالعات جدید مانند مقاله مارگاریان (2016)، به مشاهدات و اطلاعات عبداللطیف البغدادی درباره اوضاع قفقاز و شمار نیروهای جلال‌الدین یا وضعیت نظامی آن دوره اشاره می‌شود. عبداللطیف البغدادی در خلال سفرهای خود به مناطق مختلف جهان اسلام و سرزمین‌های قفقاز، زمانی نیز به تفلیس (پایتخت گرجستان امروزی) سفر کرد. اطلاعات جزئی سفر او به تفلیس در منابع قدیمی، مختصر بیان شده؛ اما همین مشاهدات، برای پژوهشگران قرون وسطی اهمیت فراوانی دارد. مارگاریان اشاره می‌کند: عبداللطیف اقامتی شش‌ساله در تفلیس نزد پزشکی داشته است و اطلاعاتی را درباره نیروهای جلال‌الدین از او به دست آورده است (Urapqurjān, 2016, p. 72؛ یادکویه، ۱۳۹۶، ص. ۳۰-۳۱).

(Cahen, 1964, p. 119-123).

۱. عبداللطیف البغدادی (Abd al-Latif al-Baghdadi) یکی از پزشکان و دانشمندان برجسته سده ششم و هفتم هجری (درگذشته ۱۲۳۱م/۶۲۹ق) بود که به علوم مختلفی چون پزشکی، فلسفه، تاریخ و جغرافیا تسلط داشت. نام کامل او ابوالحسن عبداللطیف بن یوسف بغدادی است. وی از شاخص‌ترین متفکران جهان اسلام در دوران ایوبیان و از معاصران صلاح‌الدین ایوبی به شمار می‌رود. او سفرهای بسیاری به مراکز علمی جهان اسلام انجام داد و مدتی نیز در قاهره تدریس کرد. همین سفرها سبب شد مشاهدات ارزنده‌ای درباره اوضاع اجتماعی، فرهنگی، پزشکی و جغرافیایی مناطق مختلف از خود به جای بگذارد. مشهورترین اثر عبداللطیف البغدادی کتاب الاعتبار است که آمیزه‌ای از سفرنامه، خاطرات، شرح حوادث و مشاهدات اجتماعی و علمی اوست. این کتاب از مهم‌ترین منابع درباره مصر در قرون وسطی و نیز وقایع و تحولات جهان اسلام در

پس از آن و به هنگام ضرورت، دیگر نتوانست جبهه مقاومت یکپارچه‌ای علیه مهاجمان تشکیل دهد (بدروسیان، ۱۳۹۵، ص. ۳۳).

جلال‌الدین بعد از به آوار کشیدن آن مناطق، رهسپار تبیس^۱ شد و آنجا را تسخیر کرد و همه‌جا را به خاک و خون کشید. تنها راه در امان ماندن از خشم جلال‌الدین، اختیار کردن دین اسلام و گذشتن از مسیحیت بود. خیلی‌ها از ترس جان، مسلمان شدند و بعضی دیگر نیز کشته شدن را برگزیدند. جلال‌الدین دستور داد که همه مردان باید ختنه شوند و صلیب کلیساها را پایین آوردند، همه را ویران کردند. این کار رانه تنها با شهر تبیس، بلکه با شهرهای دیگری همچون گنجه، نخجوان و دوین نیز کردند و همه‌جا را با خشونت هرچه تمام‌تر سوزاندند (Qaṣṣat, 1982, p. 164). در آن ایام یکی از امرای جلال‌الدین به نام اورقان به‌غیر از مسیحیان گنجه، ایرانیان را نیز آزار و اذیت می‌کرد. یکی از ملحدان شهر در فرصتی مناسب او را به قتل رساند. در آن دوران، قبیله‌ای از همین ملحدان در گنجه بودند که اصل و نسب آنان از شهر «تون» و «تونجاه»^۲ بود و کسانی را که به آنان خراج نمی‌دادند، به کمک پیروان خود به قتل می‌رساندند^۳ که همین کار را با اورقان کردند و به تفسیر گیراگوس شر شیاطین توسط خود اشرار از میان برداشته شد (Qaṣṣat, 1982, p. 163).

درباره زمینه‌های سقوط گارنی و دلایل شکست نیروهای ائتلاف ارمنی — گرجی گزارش‌های متفاوتی وجود دارد. با توجه به گزارش مورخان ارمنی دو دلیل عمده را می‌توان ذکر کرد: نخست اینکه جلال‌الدین

اعلام کرده بود که لین جنگ در برلبر کافران و بی‌ایمانان درمی‌گیرد؛ بنابراین، امیران مسلمان محلی و همچنین ترکمن‌های قفقاز به یاری سپاه جلال‌الدین شتافتند (Մարգարյան, 2016, p. 74) و دوم خیلنت ایولنه در جنگ بود. در زمان حمله جلال‌الدین نیروهای متحد ارمنی — گرجی به دو قسمت تقسیم شدند: یک قسمت به فرماندهی شالوا و دیگری خود ایوانه. مورخان روایت می‌کنند که ایوانه به دلیل خصومتی که با شالوا داشت، فرمان عقب‌نشینی داد. عمل ایوانه غضب خداوند را برانگیخت و باعث شد جلال‌الدین در جنگ به پیروزی برسد (Արևելիցի, 2001, p. 191).

مقایسه روایت‌های مورخان ایرانی-اسلامی با ارمنی درباره نبرد گارنی و عاقبت سلطان جلال‌الدین

سلطان جلال‌الدین پس از این همه کشتار و خشونت به طرف قلمرو روم، شهر اخلاط، حرکت کرد. این شهر زیر سلطه سلطان اشرف بود. جلال‌الدین هشت ماه آنجا را محاصره کرد و مانع از رسیدن خواربار به شهر شد. جلال‌الدین سرانجام سلطان اشرف را شکست داد و اخلاط را به تصرف درآورد (ابن خلدون، ۱۳۶۳، ج. ۴/۷۶۷—۷۷۰) و با تامتاین (Tamtain)، همسر اشرف که دختر ایوان فرماندار ناحیه ارمنستان بود، ازدواج کرد. سلطان جلال‌الدین همچنین، تمام نواحی مناطق رومی زیر نفوذ سلطان علاء‌الدین کیقباد را غارت و ویران کرد (Qaṣṣat, 1982, p. 166)، پس از این رویدادها، سلطان اشرف و برادرش کمال که بر مصر حکومت می‌راند و علاء‌الدین، بر ضد جلال‌الدین

۳. گروهی بودند از پیروان ملحدان گنجه که در ازای کشتن سلاطین پول دریافت می‌کردند و اگر خودشان در حین عملیات کشته می‌شدند، پول به خانواده آنان داده می‌شد؛ مانند عملیات‌های انتحاری.

۱. تبیس: از زمان فتوحات مسلمانان، امارت تبیس یا تفلیس تأسیس شد.
۲. تون و تونجاه: طبق پاورقی گیراگوس، نام دو شهر در شمال ایران است.

متحد شدند (ابن اثیر، بی‌تا، ج. ۱۲۷/۳۳-۱۲۸؛ مشکوتی، ۱۳۴۳، ص. ۱۶۷). همچنین، سپاهی از ارامنه کیلیکیه و فرانک‌های سواحل نیز به حمایت از آنان برای جنگ علیه جلال‌الدین به آنان پیوستند. جنگ سختی بین دو طرف درگرفت. نیروهای ارمنی در این جنگ از خود رشادت‌های فراوانی به خرج دادند تا در نهایت توانستند جلال‌الدین را شکست سختی دهند و باعث تارومار شدن لشکر او شوند. بعد از جنگ، نیروهای عرب تحت امر علاء‌الدین، ارامنه مسیحی را ستایش و امتنان کردند و علاء‌الدین دستور داد تا ناقوس کلیساها به صدا درآید و به آنان هدایایی اعطا شود (Գախճաղեցի, 1982, p. 167).

سلطان جلال‌الدین بعد از شکست به دشت حاصلخیز مغان رفت و در آنجا در پی تدارک سپاه برآمد. سپس نیروهای تاتار [مغول] که پیش از این باعث فرار او شده بودند، دوباره بر او حمله کردند و باعث فرار او به شهر «آمید»^۱ یا «آمد» شدند و در نهایت هم در آنجا او را کشتند. گیراگوس گنجه‌ای و وارطان آرولتسی روایت مشابهی از کشته شدن جلال‌الدین ارائه می‌دهند (Արևելցի, 2001, p. 168; Գախճաղեցի, 1982, p. 168). مسئله مهمی که در این روایت حائز اهمیت است، کشته شدن جلال‌الدین و سرنوشت اوست. درباره کشته شدن جلال‌الدین دو روایت مختلف از سوی مورخان اسلامی نقل شده است که یکی از این روایات با گزارش مورخان ارمنی مشابهت دارد. برخی از مورخان اسلامی بر این باورند که جلال‌الدین به دست کردها کشته شد. از بررسی منابع اولیه استنباط می‌شود که سرچشمه روایت کشته شدن جلال‌الدین به دست

«کردها» بوده است. نخستین منبعی که این خبر را نقل کرده است، کتاب سیرت جلال‌الدین منکبرنی نوشته شهاب‌الدین نسوی خرندزی است. نسوی، منشی سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه و رئیس دیوان رسائل او بوده که پس از رویدادهای سال ۶۲۶ق در مناطق و نزد حکام مختلف روزگار گذرانده است. وی برای مدتی در دربار ملک مظفر ایوبی در میافارقین اقامت کرده و کتاب *نقشه المصنوع* را در سال ۶۳۲ق و بخشی از سیرت جلال‌الدین منکبرنی را در آنجا نگاشته است (شرفی، ۱۳۹۳، ج. ۵۰۸/۱؛ فرخی، ۱۳۹۶، ص. ۵۷-۷۴). مطالب کتاب سیرت جلال‌الدین منکبرنی با ذکر احوال «تلتار» یا مغول‌ها آغاز و با بیان روایت کشته شدن جلال‌الدین به پایان می‌رسد. نسوی، به تصریح خود وی، پس از آخرین حمله مغول‌ها به اردوی سلطان جلال‌الدین در میافارقین و فرار سلطان، از او جدا شده و برای هدتی از او بی‌اطلاع بوده است؛ چنان‌که در این باره تصریح می‌کند که دست‌کم دو ماه از شهر «آمد» حق خروج نداشته و چندی هم در آذربایجان سرگردان بوده است. نسوی پس از خروج از «آمد»، سرانجام به میافارقین بازگشته است. وی در اینجا عنوان می‌کند که به یقین رسیده است که خبر زنده بودن سلطان دروغ بوده است و می‌نویسد: «حقیقت شد که [سلطان جلال‌الدین] هلاک شده است» (نسوی، ۱۳۸۴، ص. ۲۷۸). نسوی درباره چگونگی قتل جلال‌الدین نقل می‌کند؛ چون جلال‌الدین به معابر کوه‌های اطراف میافارقین رسید، جنگیان گرد به او دست یافتند و چون او را شناختند که سلطان خوارزمشاه است، یکی از آنان به انتقام کشته شدن برادرش به دست جلال‌الدین، او را در آنجا به قتل رساند (اقبال آشتیانی

۱. Amid: یکی از مراکز اصلی بین‌النهرین که به ترکی دیاربکر نامیده می‌شود.

و عاقلی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳۹).

در مقابل روایت اول، کسانی اند که عامل اصلی کشته شدن جلال‌الدین را مغولان می‌دانند. نخستین کسی که خبر از کشته شدن جلال‌الدین را در درگیری با مغولان داده، زکریای قزوینی است. قزوینی می‌نویسد: در سال ۷۲۶ ق سلطنت پس از درگیری به «آمد» گریخت. مغولان او را تعقیب و در نزدیکی باروی شهر او را احاطه کردند، «و فی تلک الواقعة قُتِلَ جلال‌الدین خوارزمشاه...» (قزوینی، ۱۳۸۶، ص. ۴۹۲). ابن خلدون (۷۳۲-۸۰۸ ق) نیز این روایت را پذیرفته است. وی اثر تاریخی خود را به صورت پیش‌نویس در سال ۷۹۹ ق در جایی دورتر از محل حوادث به پایان رسانده است (رحیم‌لو، ۱۳۶۹، ج. ۳/۴۵۳-۴۵۲). مسئله تأمل‌برانگیز این است که ابن خلدون روایت‌های خود را درباره رویدادهای سلسله خوارزمشاهیان و به‌ویژه جلال‌الدین و حمله مغول از ابن‌اثیر، شهاب‌الدین نسوی و نیز شهاب‌الدین ابن فضل‌الله عمری (وفات ۷۴۱ ق) گرفته است. از روایات چنین حاصل می‌شود که ابن خلدون درخصوص سرانجام جلال‌الدین از مورخان اخیر سخنی اقتباس و نقل نکرده است. روایت‌های ابن‌اثیر و نسوی پیش‌تر بررسی شد و تفاوت آن‌ها با روایت اخیر روشن است؛ اما روایت عمری درباره جلال‌الدین نیز که در *سالك البصار فی ممالك الامصار* ذکر شده، همان مضمون روایت نسوی و کشته شدن جلال‌الدین به دست کردهاست. پس چگونه ابن خلدون به این نتیجه رسیده است که جلال‌الدین به دست مغول‌ها کشته شده است. از مراجعه به منابع تاریخی در دسترس او نمی‌توان سرچشمه روایی او را به دست آورد (فرخی، ۱۳۹۶، ص. ۲۵)؛ البته گفتنی است که ابن خلدون از منابع مختلف استفاده می‌کرده است؛ اما در نام بردن این منابع، دوپهلو عمل می‌کرده است؛

برای مثال، او هیچ نامی از ابن‌اثیر به میان نیاورده و کوچک‌ترین اشاره‌ای هم به او نکرده است؛ اما در عین حال در کتاب *العبر خود*، نقل قول‌هایی از کتاب *الکامل* ابن‌اثیر ذکر کرده و به مضامین و مفاهیم او پرداخته است که نشان از مطالعه کامل این کتاب توسط ابن خلدون می‌دهد (رحیم‌لو، ۱۳۶۹، ج. ۳/۴۴۴).

به‌طور کلی ابن خلدون از منابع مختلف در پژوهش‌های خود استفاده می‌کرده است. از سوی دیگر، مورخان ارمنی همچون، وارطان آرولتسی که در قرن سیزدهم میلادی زندگی می‌کرده‌اند، از لحاظ زمانی و جغرافیایی به حوادث مربوط به جلال‌الدین نزدیک بوده‌اند؛ بنابراین، احتمال می‌رود که ابن خلدون با نوشته‌های آنان آشنا بوده و مطالبی را از آن‌ها اقتباس کرده باشد؛ در نتیجه، روایت مورخان ارمنی و مورخان اسلامی از جمله زکریای قزوینی و ابن خلدون که کشته شدن جلال‌الدین را به دست مغولان نسبت داده‌اند، مشابهت‌هایی دارند. این هم‌پوشانی بین روایت‌ها نشان‌دهنده اهمیت منابع مختلف و تأثیر متقابل آن‌ها در تاریخ‌نگاری است.

در زمینه مشابهت‌ها یا اقتباس مورخان اسلامی و ایرانی از گزارش‌های مورخان ارمنی باید اشاره کرد که در قرون اولیه اسلامی نیز این موضوع رواج داشت. سید اصغر محمودآبادی در کتاب *امپراتوری ساسانیان در گزارش‌های تاریخی اسلامی و غربی* اشاره می‌کند که برای ثبت حوادث قرون اول و دوم هجری، بلاذری در کتاب *فتوح البلدان* از گزارش مورخان ارمنی همچون سبئوس (Sebeus) بهره‌هایی برده است (محمودآبادی، ۱۳۸۴، ص. ۱۶۰)؛ بنابراین، از اسناد و نوشته‌های مورخان ارمنی می‌توان به عنوان منبع پژوهشی در بازشناسی برخی از مطالب و اخبار مربوط به ایران استفاده کرد.

نتیجه‌گیری

هدف غایی هر پژوهش نیل به حقایق نو است و این جستار نیز از این قاعده مستثنا نیست. در بررسی کارنامه پیروزی‌های جلال‌الدین خوارزمشاه، روایات گوناگونی در منابع ایرانی و عربی به ثبت رسیده است؛ با این حال، جای خالی پژوهشی تخصصی بر مبنای منابع ارمنی که هم‌عصر با این رویدادها بوده‌اند، محسوس است. از جمله دستاوردهای برجسته این پژوهش می‌توان به مستندسازی دقیق نبرد گارنی از منظر منابع ارمنی اشاره کرد. نبردی سرنوشت‌ساز که پیش از فتح تفلیس توسط جلال‌الدین به وقوع پیوست و در منابع ایرانی کمتر به آن توجه شده است.

جلال‌الدین، واپسین فرمانروای خوارزمشاهی پیش از یورش مغول، جایگاهی ویژه در تاریخ ایران زمین دارد؛ از این رو، پژوهش‌های تاریخی درباره شخصیت و اقدامات او نیازمند بررسی همه‌جانبه از منظر تمامی دیدگاه‌ها و منابع موجود است تا جایگاه و منزلت واقعی‌اش در تاریخ به‌درستی تبیین شود. واکاوی منابع ارمنی در این پژوهش دو نکته حائز اهمیت را روشن می‌سازد:

نخست آنکه، جلال‌الدین پس از تثبیت قدرت می‌بایست دفع خطر مغولان را که سودای تسخیر ایران و منطقه را در سر داشتند، در صدر اولویت‌های خود قرار می‌داد. تهدید نواحی شمال غربی ایران، همچون ارمنستان و گرجستان، در مقایسه با یورش ویرانگر مغولان اهمیت کمتری داشت و نمی‌بایست تمرکز اصلی او را به خود معطوف می‌ساخت. دوم آنکه، شکست نیروهای متحد ارمنی — گرجی معلول دو عامل اساسی بود: نخست، نبوغ نظامی سلطان جلال‌الدین در اتخاذ تاکتیک‌های جنگی کارآمد بود و دوم، خیلنت نیروهای گرجی به ارامنه که نقش تعیین‌کننده‌ای در این شکست

داشت؛ با این حال، نباید از نظر دور داشت که استیلای سلطان جلال‌الدین بر این مناطق و کشتار مردم زمینه‌ساز استبداد و در نهایت، سقوط حکومت او شد.

در پایان، شایان ذکر است که بهره‌گیری از منابع ارمنی به‌ویژه در مواقعی که اختلاف‌نظرهایی در منابع ایرانی — اسلامی به چشم می‌خورد (مانند نحوه درگذشت جلال‌الدین)، می‌تواند بسیار راهگشا باشد. این منابع، ظرفیت آن را دارند تا در بازشناسی بسیاری از وقایع تاریخی درباره ایران استفاده شوند و زوایای پنهان تاریخ را آشکار سازند.

منابع

ابن اثیر، علی بن محمد (بی‌تا). *تاریخ الکامل* (علی هاشمی حائری، مترجم؛ ج. ۳۲ و ۳۳). کتاب ایران.

ابن خلدون (۱۳۶۳). *تاریخ ابن خلدون العبر* (عبدالمحمد آیتی، مترجم؛ ج. ۴). مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

اشپولر، برتولد (۱۳۷۴). *تاریخ مغول در ایران*. علمی و فرهنگی.

اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۶۴). *تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری*. امیرکبیر.

اقبال آشتیانی، عباس، و عاقلی، باقر (۱۳۸۰). *تاریخ ایران پس از اسلام*. نامک.

بادکوبه هزاره، احمد، و آبانگاه ازگمی، معصومه (۱۳۹۶). *تاریخ‌نگاری عبداللطیف بغدادی: نمونه پژوهی کتاب الافاده و الاعتبار*. پژوهش‌های تاریخی، ۹(۲)، ۳۰-۱.

<https://doi.org/10.22108/jhr.2017.21679>

بدروسیان، رابرت (۱۳۹۵). *ارمنستان در طول دوره سلجوقیان و مغولان* (سجاد کاظمی و صمد کاووسی، مترجمان). *خردنامه*، ۶(۱۶)، ۵۰-۹.

<https://ensani.ir/fa/article/354334>

- بیانی، شیرین (۱۳۷۰ الف). دین و دولت در ایران عهد مغول (ج. ۱). نشر دانشگاهی.
- بیانی، شیرین (۱۳۷۰ ب). دین و دولت در عهد مغول (ج. ۲). نشر دانشگاهی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۳۸۲). *نظام التواریخ* (میرهاشم محدث، مصحح). انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- بویل، جی. ا. (۱۳۹۰). *تاریخ ایران کمبریج* (قسمت دوم، مغولان) (تیمور قادری، مترجم؛ ج. ۵). مهتاب.
- تاریخ آل سلجوق در آناتولی* (۱۳۷۷). (مقدمه، تصحیح و تعلیقات نادره جلالی). مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- جوینی، علاءالدین عطاءالملک بن بهالدین محمد (۱۳۵۵). *تاریخ جهانگشای* (ج. ۲). بامداد.
- جوینی، علاءالدین عطاءالملک بن بهالدین محمد (۱۳۸۵). *تاریخ جهانگشای* (ج. ۲). دنیای کتاب.
- خدایار، ابراهیم، و سالاروند، عاطفه (۱۴۰۳). مقایسه تحلیلی چگونگی روایت زندگی جلال‌الدین خوارزمشاه در متون تاریخ‌نگارانه و ادبی (بازنمایی روایت نبرد سند، ۶۱۸ قمری). *متن‌پژوهی ادبی*، ۲۱ (۹۹)، ۱۹۳-۲۲۲.
- <https://doi.org/10.22054/ltr.2022.66093.3516>
- در آوانسیان، هراچ (۱۳۸۸). *کلیسای ولنک*. بهار آزادی.
- فضل‌الله همدانی، رشیدالدین (۱۳۸۹). *جامع التواریخ* (تاریخ سلاطین خوارزم). مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- رحیم‌لو، یوسف (۱۳۶۹). *ابن خلدون* (ج. ۳). تهران، بنیاد دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۵۵). *تاریخ ایران بعد از اسلام*. امیرکبیر.
- سراج، قاضی منهاج (۱۳۸۹). *طبقات ناصری*. انجمن تاریخ افغانستان.
- شرفی، محبوبه (۱۳۹۳). *جلال‌الدین خوارزمشاه* (زیر نظر غلام‌علی حداد عادل؛ ج. ۱). دانشنامه جهان اسلام.
- فرخی، یزدان (۱۳۹۶). *سرانجام سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه، تاریخ و تمدن اسلامی*. تاریخ و تمدن اسلامی، ۱۳ (۱)، ۵۷-۷۴.
- <https://sanad.iau.ir/Journal/jhcin/Article/787985>
- قزوینی، عبداللطیف (۱۳۸۶). *لب التواریخ* (تصحیح میرهاشم محدث). انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- محمودآبادی، سید اصغر (۱۳۸۴). *امپراتوری ساسانیان در گزارش‌های تاریخی اسلامی و غربی*. افسر.
- مشکوتی، نصرت‌الله (۱۳۴۳). *از سلاجقه تا صفویه*. کتابخانه ابن سینا.
- نسوی، شهاب‌الدین محمد (۱۳۸۴). *سیرت جلال‌الدین منکبرنی*. انتشارات علمی فرهنگی.

References

- Al-Baghdadi, A. L. (1987). *Al-I'tibar* (Y. al-Hadi, Ed.). Dar al-Ma'arif. [In Persian]
- Areveltsi, V. (2001). *Universal history* (Modern Armenian translation and introduction by G. B. Tosunyan). Yerevan State University. [In Armenian]
- Badkoobeh Hazaveh, A., & Abangah Azgami, M. (2017). Abdul Latif Baghdadi's Historiography: A Case Study of the Book of Al-Afa'a and Al-Habir. *Historical Research Journal*, 9(2), 1-30. <https://doi.org/10.22108/jhr.2017.21679>

[In Persian]

- Bakhshyan, M. (1979). *Source studies of Armenian history*. Yerevan State University. [In Armenian]
- Baydawi, A. U. (2003). *Nizam al-Tawarikh* (M. H. Muhaddith, Ed.). Bonyad-e Mowghufat-e Dr. Mahmoud Afshar. [In Persian]
- Bedrosian, R. (2016). Armenia during the Seljuk and Mongol Periods (S. Kazemi & S. Kavousi, Trans.). *Kheradnameh*, 6(16), 9-50. <https://ensani.ir/fa/article/354334/> [In Persian]
- Biyani, S. (1991a). *Religion and State in Iran*

- during the Mongol Era (Vol. 1). Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]
- Biyani, S. (1991b). *Religion and State in the Mongol Era* (Vol. 2). Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]
- Boyle, J. A. (1968). *The Cambridge History of Iran, The Saljuq and Mongol periods*. Cambridge University Press.
- Boyle, J. A. (2011). *The Cambridge History of Iran* (Part 2, Mongols) (T. Qaderi, Trans.; Vol. 5). Mahtab Publications. [In Persian]
- Cahen, C. (1964). The 'Kitāb al-I'tibār' and the Social History of the Near East. *BSOAS*, 27(1).
- Cahen, C. (1971). Abdallatif al Baghdadi et les Khwarizmiens. In *Iran and Islam: In memory of the late Vladimir Minorsky*. Edinburgh University Press.
- Collection of the history of Vardan the Vardapet*. (1962). Venice. [In Armenian]
- Der Avanesian, H. (2009). *Vank Cathedral, Isfahan*. Bahar Azadi Press. [In Persian]
- Eqbal Ashtiyani, A. (1985). *History of the Mongols: From the Invasion of Chinggis Khan to the Formation of the Timurid State*. Amirkabir. [In Persian]
- Eqbal Ashtiyani, A., & Aqeli, B. (2001). *The History of Iran after Islam*. Namak Publishing. [In Persian]
- Farrokhi, Y. (2017). The Fate of Sultan Jalal al-Din Khwarazmshah, History and Islamic Civilization. *History and Islamic Civilization*, 13(1), 57–74.
<https://sanad.iau.ir/Journal/jhcin/Article/787985> [In Persian]
- Fazl-Allah Hamadani, R. D. (2010). *Jami 'al-Tawarikh (History of the Khwarazmian Sultans)*. Mirath-e Maktub Research Center. [In Persian]
- Gandzaketsi, K. (1982). *History of Armenia*. Soviet Writer Publishing House. [In Armenian]
- Georgian Orthodox Church. (2015). In *Wikipedia*.
https://en.wikipedia.org/wiki/Georgian_Orthodox_Church
- Ibn al-Athir, A. M. (n.d.). *Al-Kamil fi al-Tarikh* (A. Hashemi Ha'eri, Trans.; Vols. 31–32). Iran Keteb. [In Persian]
- Ibn Khaldun (1983). *Kitab al- 'Ibar* (A. M. Ayati, Trans.). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Juvayni, A. A. B. M. (1976). *Tarikh-e Jahan-Gusha (The History of the World Conqueror)*. Bamdad. [In Persian]
- Juvayni, A. A. B. M. (2006). *Tarikh-e Jahan-Gusha*. Donya-ye Ketab. [In Persian]
- Khodayar, E., & Salarvand, A. (2024). An Analytical Comparison of the Narratives of Jalal al-Din Khwarazmshah's Life in Historical and Literary Texts (Representation of the Battle of the Indus River Narrative, 618 AH). *Textual Literary Studies*, 28(99), 193–222.
<https://doi.org/10.22054/ltr.2022.66093.3516> [In Persian]
- Lortkipanidze, M., Japaridze, O., & Muskhelishvili, D. (2022). *History of Georgia in four volumes: History of Georgia from the 4th century to the 13th century* (Vol. 3). Palitra L Publishing.
- Mahmoudabadi, S. A. (2005). *The Sasanian Empire in Islamic and Western Historical Reports*. Afsar. [In Persian]
- Margaryan, H. (2016, August 8). *On the history of the Battle of Garni*. <https://aqa.am/> [In Armenian]
- Melkonyan, A. (1998). *History of Armenia: Lecture manual*. "Hayagitak," Yerevan. [In Armenian]
- Meshkouti, N. (1964). *From the Seljuks to the Safavids*. Ketabkhaneh-ye Ibn Sina. [In Persian]
- Michael the Syrian. (1870). *Chronicle*. Jerusalem. [In Armenian]
- Mikaberidze, A. (2015). *Historical Dictionary of Georgia*. Publishers ISBN.
- Muradyan, P. (1971). *Georgian chronicle* (Translation from Old Georgian). Yerevan. [In Armenian]
- Nasawi, S. M. (2005). *Sirat Jalal al-Din Mankubirni*. Scientific and Cultural. [In Persian]
- Orbelian, S. (1986). *History of the Province of Siunik*. Yerevan: Soviet Writer Publishing House. [In Armenian]
- Qazvini, A. L. (2007). *Lub al-Tawarikh* (M. H. Muhaddith, Ed.). Anjoman-e Asar va Mofakher-e Farhangi. [In Persian]
- Rahimlu, Y. (1990). Ibn Khaldun. In *The Great Islamic Encyclopedia* (Vol. 3). [In Persian]
- Rajabzadeh, H. (2010). Changiziyan [The Chinggisids]. In *Comprehensive History of Iran* (K. Behnoudi, Ed.; Vol. 1). The Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Samushia, J. (2011). *Battle of Garnisi*. Tabillisi.
<https://www.scribd.com>
- Sharafi, M. (2014). *Jalal al-Din Khwarazmshah* (G. A. Haddad Adel, Ed.; Vol. 1).

- Encyclopedia of the World of Islam. [In Persian]
- Siraj, Q. M. (2010). *Tabaqat-i Nasiri*. Afghanistan Historical Society. [In Persian]
- Spuler, B. (1995). *The History of the Mongols in Iran*. Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- The History of the Anatolian Seljuks* (1998). (Introduction, critical edition, & annotations by N. Jalali). Mirath-e Maktub Research Center. [In Persian]
- Zarrinkoub, A. H. (1976). *History of Iran after Islam*. Amirkabir. [In Persian]

منابع ارمنی

- Արևելցի, Վարդան (2001). *Տիեզերեկան պատմություն*, Աշխարհաբար թարգմանություն եվ ներածություն՝ Գ. Բ. Թոսունյան, ԵՊՀ.
- Բախշյան, Մելիք (1979). *ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ*, ԵՊՀ.
- Գանձակեցի, Կիրակոս (1982). *Հայոց Պատմություն*, Երևան, Սովետական Գրող Հրատարակչություն.
- Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի* (1962), Վենետիք.
- Մարգարյան, Հայրապետ (2016). *Գառնիի ճակատամարտի պատմության շուրջ*, աւ. ամ. օգոստոսի 8ին.
- Մելքոնյան, Աշոտ (1998). *Հայոց Պատմություն*, Դասախոսությունների ձեռնարկ, «ՀԱՅԱԳԻՏԱԿ» Երևան.
- Միքայել, Ասորի (1870). *Ժամանակագրություն*, Երուսաղեմ.
- Մուրադյան, Պ (1971). *Վրաց ժամանակագրություն*, թարգմանությունը հին վրացերենից, Երևան.
- Օրբելյան, Ստեփանոս (1986). *Պատմութիւն Նահանգի Սիսիական*, Երևան, Սովետական Գրող հրատարակչություն.